

Ο διεθνής ρόλος της Αθήνας, το έλλειμμα σχεδιασμού για το δημόσιο συμφέρον και το κέντρο της πόλης¹

Κωστής Χατζημιχάλης

Στο κείμενο που ακολουθεί υποστηρίζω ότι από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 το κυρίαρχο θεωρητικό πλαίσιο και οι προτάσεις για προγραμματισμό και σχεδιασμό της Μητροπολιτικής Αθήνας είχαν ως κύριο στόχο την ανάδειξη του διεθνούς της ρόλου με αφορμή αλλά και μοναδική εφαρμογή την Ολυμπιάδα 2004. Ο προγραμματισμός αυτός στηρίχτηκε και ανέδειξε ένα μόνο συμβάν, τους αγώνες, αδιαφόρησε για τα ουσιαστικά, καθημερινά προβλήματα στις γειτονιές της πόλης και θεμελίωσε ένα έλλειμμα σχεδιασμού για το δημόσιο συμφέρον. Η «κρίση» που εντοπίζεται σήμερα στο κέντρο από τον κυρίαρχο λόγο, τον δήμο και τη κυβέρνηση οφείλεται σε σημαντικό βαθμό σε αυτό το έλλειμμα σχεδιασμού.

Πριν προχωρήσω δυο απαραίτητες διευκρινήσεις. Πρώτον, δεν αμφισβητώ την ύπαρξη και την κρισιμότητα των προβλημάτων στο κέντρο της Αθήνας. Δεν συμμερίζομαι όμως τους όρους με τους οποίους τίθενται τα «προβλήματα» και ως εκ τούτου αμφιβάλω για την αποτελεσματικότητα ορισμένων προτάσεων αντιμετώπισης των προβλημάτων. Δεύτερον, δεν θεωρώ τον προγραμματισμό και το σχεδιασμό για τη πόλη πανάκεια. Γνωρίζω τα περιθώρια των δυνατοτήτων τους και για αυτό θα προσπαθήσω να εντοπίσω το δικό τους μερίδιο ευθύνης στην κρίση του κέντρου, στα πλαίσια βέβαια των ευρύτερων κυβερνητικών και δημοτικών επιλογών που αδιαφορούν για τη πόλη.

Η Ολυμπιάδα 2004 και η αναζήτηση διεθνούς ρόλου για την Αθήνα

Όταν έσβησαν τα φώτα της Ολυμπιάδας του 2004, ήταν διάχυτη η ευφορία για την επιτυχία των αγώνων, για την ασφαλή διεξαγωγή τους και

¹ Έχω διατηρήσει τη δομή του προφορικού λόγου της παρουσίασης στο σεμινάριο και έχω συμπεριλάβει ορισμένα τμήματα από μια αντίστοιχη στην Εταιρία Σπουδών, 9.12.2011.

τη διεθνή προβολή της πόλης. Ο κυρίαρχος λόγος των κυβερνητικών ανακοινώσεων, της Οργανωτικής Επιτροπής και των μέσων ενημέρωσης ήταν διθυραμβικός: η Αθήνα και οι πολίτες της έβαλαν τα δυνατά τους και κέρδισαν το στοίχημα της «Νέας Μεγάλης Ιδέας». Μόνο κάποιοι «μίζεροι», κυρίως από την Αριστερά, τόνιζαν ότι ο σχεδιασμός της πόλης για τους αγώνες δεν αντιμετώπιζε κανένα από τα ουσιαστικά προβλήματα της καθημερινότητας στις γειτονιές και ότι το τεράστιο άμεσο οικονομικό κόστος και το ακόμη μεγαλύτερο έμμεσο κόστος χαμένων ευκαιριών λόγω των ολυμπιακών προτεραιοτήτων, θα ήταν δυσβάστακτα στα επόμενα χρόνια. Αλλά τότε η λάμψη των αγώνων κάλυπτε τα πάντα.

Τρία χρόνια αργότερα το 2007, ο κυρίαρχος λόγος για την πόλη και ειδικά για τις κεντρικές συνοικίες, αρχίζει σιγά-σιγά να μεταλλάσσεται. Εντοπίζονται «περιοχές-γκέτο» και άδεια κτήρια, διαπιστώνεται η μείωση των κατοίκων, περιγράφεται με απειλητικούς τόνους η παρουσία των ναρκομανών ή των «λαθρομεταναστών» και εντοπίζονται σε συγκεκριμένες περιοχές φαινόμενα εγκληματικότητας και φόβου. Ο Δεκέμβρης του 2008 είναι η ημερομηνία-ορόσημο: έκτοτε κυριαρχεί η διαπίστωση ότι η πόλη – που πριν τέσσερα χρόνια αυτοδοξαζόταν – βρίσκεται τώρα σε βαθειά κρίση. Οι αναλύσεις στα μέσα ενημέρωσης παίρνουν δραματικούς τόνους κάτω από τίτλους όπως: «Φόβος και τρόμος μόλις πέσει το σκοτάδι», «Υγειονομική βόμβα το κέντρο της Αθήνας», «Να γυρίσουν οι κάτοικοι στο κέντρο», «Οι πορείες κλείνουν τα μεγάλα ξενοδοχεία» κ.α. Τις αναλύσεις αυτές συμμερίζονται κυβέρνηση και δήμος και, ξαφνικά, οι κυρίαρχες δυνάμεις του αστισμού διαπιστώνουν ότι το κέντρο της πόλης έχει αλλάξει, δεν ελέγχεται όπως πριν, έχει αλωθεί από αλλότριες δυνάμεις. Και μετά το 2009 αρχίζει η μακρά πορεία στο σκοτάδι της οικονομικής κρίσης όπου στα αρνητικά δεδομένα των προηγούμενων χρόνων προστίθεται και η αρνητική κοινωνική και πολιτική συγκυρία των διαφόρων μνημονίων.

Η αλλαγή στις προτεραιότητες του σχεδιασμού για την πόλη που είχε αρχίσει από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 οριστικοποιείται κατά την περίοδο της ολυμπιακής προετοιμασίας, σε πλήρη αντίθεση με το

Ρυθμιστικό Σχέδιο Αθήνας (ΡΣΑ) του 1985 και το υφιστάμενο πολεοδομικό θεσμικό πλαίσιο. Ακολουθώντας τη γενικότερη ιδεολογία των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, ο σχεδιασμός για τη πόλη χάνει σιγά-σιγά το δημόσιο και κοινωνικό του χαρακτήρα και μετατρέπεται σε προτεραιότητες για την *επιχειρηματική πόλη* με στόχο την ενδυνάμωση του διεθνούς της ρόλου. Τότε εισάγονται οι έννοιες του ανταγωνισμού των πόλεων για προσέλκυση επενδύσεων, η εκτεταμένη κερδοσκοπία στη γη μέσω των μεγάλων έργων και του real estate, η ιδιωτικοποίηση των προσφερόμενων υπηρεσιών στους πολίτες. Ο μέχρι τότε ισχνός ρυθμιστικός προγραμματισμός μετατρέπεται σε επιλεκτικές παρεμβάσεις για τα ολυμπιακά έργα οι οποίες εκ των υστέρων βαπτίζονται «στρατηγικού χαρακτήρα». Οι νέες πρακτικές καλύπτονται νομοθετικά με τους Ν.2730/99 και Ν.228/2001 οι οποίοι καταλύουν κάθε έννοια σχεδιασμού με κοινωνικό χαρακτήρα για το δημόσιο όφελος και εισάγουν έναν εκπτώχευμένο, βαλκάνιο νεοφιλελευθερισμό ο οποίος μάταια προσπαθεί να μιμηθεί τη Βαρκελώνη μέσω ολίγου Καλατράβα.

Τις θέσεις αυτές είχαμε την ευκαιρία να ακούσουμε από τον τότε υπουργό ΠΕΧΩΔΕ στο συνέδριο «Ένα Όραμα για την Αθήνα» (1996), να διαβάσουμε στα σχετικά κείμενα της Επιτροπής Ολυμπιακών Αγώνων 2004 και σε διάφορα προγραμματικά κείμενα του ΟΡΣΑ σχετικά με το Στρατηγικό Προγραμματισμό. Η πλέον ολοκληρωμένη τους εκδοχή παρουσιάζεται στο βιβλίο των Οικονόμου κ.α. (2001), «*Ο διεθνής ρόλος της Αθήνας*» (βλ. τη σχετική κριτική στο Σταθάκης & Χατζημιχάλης, 2004) και στο ερευνητικό πρόγραμμα του ΕΜΠ (2004) «*Στρατηγικό Πλαίσιο Χωρικής Ανάπτυξης για την Αθήνα-Αττική*», (υπεύθυνη Κλειτώ Γεράρδη). Στη τελευταία αυτή έρευνα, διαβάζουμε (σσ. 263-267):

«3.1.2.2 Γενικός Στόχος: *Η ενίσχυση και η διεύρυνση του διεθνούς ρόλου της Αθήνας-Αττικής με προσπάθειες ενίσχυσης των «προωθητικών δραστηριοτήτων» διεθνούς εμβέλειας παράλληλα με την επίτευξη συμπληρωματικότητας και συνέργιας με τον διεθνή προσανατολισμό των άλλων αστικών κέντρων*» (σ. 263).

Και λίγο πιο κάτω:

«Ειδικός στόχος για τη διεύρυνση του διεθνούς ρόλου: *Ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας της Ελληνικής οικονομίας με την αναγκαία αναδιάρθρωση της οικονομικής βάσης της Αθήνας...*», σ. 263, με μέτρα και τεχνικές δράσεις που αναφέρονται στην επόμενη σελίδα 264: «...(α) μελέτη-καταγραφή επιχειρήσεων διεθνούς εμβέλειας, (β) δράσεις για περαιτέρω αξιοποίηση και προβολή εκθεσιακών κέντρων, (γ) δημιουργία τεχνούπολης, (δ) ενίσχυση και δικτύωση ΜΜΕ, (ε) αναβάθμιση υποδομής και εξοπλισμού ΑΕΙ και ερευνητικών κέντρων, (στ) κίνητρα για προσέλκυση νέων δραστηριοτήτων αιχμής της παγκόσμιας οικονομίας».

Αναφέρονται και άλλα περί βιώσιμης ανάπτυξης, βελτίωση της αστικής υποδομής, περί πολυκεντρικότητας, ενίσχυσης του ανθρώπινου δυναμικού και της κοινωνικής συνοχής (σ. 264-267), στα οποία γίνεται συχνή αναφορά στο διεθνή ρόλο και στην ανταγωνιστικότητα της Αθήνας-Αττικής. Οι απόψεις αυτές αναπαράγουν πιστά το διεθνές κυρίαρχο πλαίσιο συζήτησης (Hallin & Malberg 1996, Camagni 2002, Lever 1999), παρουσιάζουν πολλές αντιφάσεις μεταξύ στόχων και δράσεων και οι οικονομικές επιλογές επεξεργάζονται μόνο σε επίπεδο χωροθετήσεων και οργάνωσης χρήσεων γης. Εστιάζοντας κυρίως στην έρευνα του ΕΜΠ και στο βιβλίο των Οικονόμου κ.α. (2001) κα., διαπιστώνουμε ότι οι αναλύσεις και τα μέτρα πολιτικής που προτείνονται είναι εγκλωβισμένα μεταξύ της ανάγκης για τεχνοκρατική υποστήριξη της πολιτικής επιλογής για κατάκτηση μιας διεθνούς θέσης για την Αθήνα και των προβληματικών κριτηρίων-δεικτών για το πότε μια πόλη είναι/γίνεται διεθνής. Σε αυτό τον εγκλωβισμό κυρίαρχο ρόλο παίζουν οι Ολυμπιακοί Αγώνες, που θεωρούνται από όλες τις δημοσιεύσεις ως σημαντική ευκαιρία διεθνούς προβολής της Αθήνας.

Στη διεθνή βιβλιογραφία (Porter 1985 και 1996, Malecki 2004) αλλά και στις ιεραρχήσεις πόλεων που κάνουν οι οικονομικές σελίδες των εφημερίδων, στα οποία αναφέρονται εκτεταμένα οι ελληνικές δημοσιεύσεις και έρευνες, επαναλαμβάνονται μονότονα τα ίδια επιχειρήματα και υποθέσεις, τα οποία αναπαράγουν μια ταυτολογία: διεθνείς ή παγκόσμιες

πόλεις είναι όσες έχουν μεγάλες συγκεντρώσεις ορισμένων ήδη διεθνοποιημένων οικονομικών δραστηριοτήτων που αποτελούν συγχρόνως και τις ναυαρχίδες του σύγχρονου καπιταλισμού, όπως π.χ., χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες, έδρες διεθνών οργανισμών και πολυεθνικών επιχειρήσεων, διεθνή κέντρα πολιτιστικών εκδηλώσεων, ισχυρά χρηματιστήρια, κόμβοι διεθνών μεταφορών, κ.α. Από τα επιχειρήματα αυτά προκύπτει στη συνέχεια και η αντίστοιχη επιχειρηματολογία για τις προτεινόμενες πολιτικές: όσες πόλεις επιθυμούν να γίνουν διεθνείς, να «βρουν μια θέση στο παγκόσμιο χάρτη», θα πρέπει να μιμηθούν το υπόδειγμα των ήδη διεθνών πόλεων και να προσελκύσουν αντίστοιχες δραστηριότητες. Κατασκευάζονται στη συνέχεια κάποιοι δείκτες και βάση αυτών οι πόλεις κατατάσσονται σε βαθμίδες ως προς τη διεθνή τους θέση. Για την Αθήνα οι έλληνες μελετητές προτείνουν να διεκδικήσει μια θέση στη Β βαθμίδα, μαζί με το Μιλάνο, τη Μαδρίτη και τη Βαρκελώνη. Δεν θα ασχοληθώ με το κομβικό μεθοδολογικό πρόβλημα πως και από ποιους κατασκευάζονται αυτοί οι δείκτες και οι βαθμίδες, θέλω όμως να υπογραμμίσω την κακή υπηρεσία που προσφέρουν όσοι τους υιοθετούν άκριτα. Πέρα όμως από την κατασκευή των δεικτών τα επιχειρήματα και οι προτάσεις για διεθνοποίηση των πόλεων έχουν μια σειρά από άλλα προβλήματα από τα οποία ξεχωρίζω πέντε.

Πρώτο, οι δείκτες διεθνοποίησης και οι ιεραρχήσεις που προκύπτουν εστιάζονται μονομερώς στις διεθνείς πόλεις των πλουσίων χωρών αναπαράγοντας έτσι ένα «δυτικό εθνοκεντρισμό», ο οποίος στη συνέχεια αποκτά συμβολική σημασία θεωρίας με μια υποτιθέμενη καθολικότητα επειδή ακριβώς προέρχεται από τη Δύση και όχι γιατί έχει πραγματική οικουμενικότητα.

Δεύτερο, δεν αναλύονται οι διαδικασίες μέσω των οποίων οι πόλεις απέκτησαν τα όποια δυναμικά κοινωνικά και οικονομικά χαρακτηριστικά που τις έκαναν διεθνείς ούτε αναλύονται οι χωρο-κοινωνικές επιπτώσεις της διεθνοποίησης. Απλώς προ-επιλέγονται τα κριτήρια και οι δείκτες και στη συνέχεια βαθμονομούνται και ιεραρχούνται οι διάφορες πόλεις. Πρόκειται

για διακριτή προκατάληψη υπέρ κάποιων οικονομικών δραστηριοτήτων για τις οποίες, με τρόπο αυθαίρετο, γίνεται η υπόθεση ότι είναι δυναμικές και διαχέουν μόνο θετικά αποτελέσματα σε όλη τη πόλη και σε όλες τις κοινωνικές ομάδες. Η προκατάληψη αυτή δεν είναι τυχαία, αλλά αντανακλά το ιδεολογικό και επιχειρησιακό βάρος που έχουν οι συγκεκριμένες δραστηριότητες στα πλαίσια του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού.

Τρίτο, στις σχετικές αναλύσεις σπάνια γίνεται λόγος για το *ιστορικό βάθος* της δυναμικότητας των πόλεων που είναι ήδη διεθνείς και η συζήτηση περιορίζεται μόνο στις σημερινές δυναμικές δραστηριότητες που περιλαμβάνουν. Με τον τρόπο αυτό αγνοείται επιδεικτικά ο διεθνής καταμερισμός της εργασίας και οι αλλαγές του. Στη θέση του μπαίνει ένας νεοφιλελεύθερος βολонταρισμός, σύμφωνα με τον οποίο αρκεί μια πόλη να προσελκύσει *τώρα* τις δραστηριότητες της νέας οικονομίας για να καταστεί σύντομα διεθνής.

Τέταρτο, δεν γίνεται η απαραίτητη συσχέτιση με τη *δυναμικότητα των αντίστοιχων εθνικών και περιφερειακών οικονομιών*: οι πόλεις προσεγγίζονται ως *αυθύπαρκτοι, ανεξάρτητοι τόποι*, ανταγωνιζόμενοι μεταξύ τους, χωρίς εθνική ενδοχώρα. Η σημαντική αυτή παραγνώριση επιτρέπει στη συνέχεια να αποσιωπούνται οι δυνατότητες που είχαν και έχουν (ή δεν έχουν) ορισμένα εθνικά κράτη για σημαντικές γεωπολιτικές πρωτοβουλίες οι οποίες με τη σειρά τους επηρεάζουν τη διεθνή σημασία κάποιων πόλεων. Η Νέα Υόρκη, το Λονδίνο, το Παρίσι και το Τόκιο, για παράδειγμα, δεν θα ήταν αυτό που είναι σήμερα χωρίς το ειδικό παλαιό- και νέο-ιμπεριαλιστικό βάρος (οικονομικό, πολιτισμικό και στρατιωτικό) των αντίστοιχων κρατών και το ίδιο ισχύει, σε άλλη κλίμακα, με τη Βαρκελώνη και τη Καταλονία όπως με το Μιλάνο και το Πιεμόντε.

Τέλος, το πέμπτο και βασικότερο πρόβλημα στη συζήτηση περί διεθνών πόλεων είναι η *παραγνώριση των βασικών ερωτημάτων της αστικής και κοινωνικής γεωγραφίας και πολεοδομίας* (Shepard 2004, Σταθάκης & Χατζημιχάλης 2004). Ακολουθώντας τη τυπικά νεοφιλελεύθερη ιδεολογία περί επιχειρηματικής πόλης, αναπτύσσεται ένα *μονόπλευρο ενδιαφέρον* για

τις δραστηριότητες της «νέας οικονομίας» και μια επιδεικτική αδιαφορία για τα καθημερινά προβλήματα και τις καθημερινές ανάγκες στις πόλεις όπως, ενδεικτικά: η κατοικία/κατοίκηση, η δομή της ιδιοκτησίας της γης και η γαιοπρόσοδος, η παροχή κοινωνικών υπηρεσιών και τα μέσα συλλογικής κατανάλωσης, η κοινωνική συνοχή και η αντιμετώπιση της ανεργίας, οι τεχνικές υποδομές, οι άτυπες δραστηριότητες και οι οικονομικοί μετανάστες, η ρύπανση και η υποβάθμιση του περιβάλλοντος, οι διατροφικές ανισότητες στον αστικό χώρο και, τέλος, τα φαινόμενα αναβάθμισης κέντρων πόλεων μέσω της εκδίωξης παλιών κατοίκων και χρήσεων, το γνωστό gentrification. Οι λιγοστές, επιτυχημένες δραστηριότητες που ενδιαφέρουν τους διεθνείς δείκτες, αφορούν πολύ μικρά τμήματα των πόλεων και αντίστοιχα μικρά τμήματα του πληθυσμού τα οποία συχνά δεν έχουν σχέση με την υπόλοιπη πόλη.

Τα παραπάνω προβλήματα έχουν αναπαραχθεί και στη συζήτηση για τη διεθνοποίηση της Αθήνας και σφράγισαν τις προγραμματικές επιλογές στις δυο προηγούμενες δεκαετίες (ΕΜΠ 2004, ΟΡΣΑ 1999, Οικονόμου κ.α. 2001, Μεταξάς 2009). Όσοι και όσες τις είχαν υποστηρίξει τότε είναι πιθανόν να ισχυριστούν σήμερα ότι η αποτυχία της διεθνοποίησης οφείλεται σε κακή υλοποίηση των στόχων και αυτό έχει οδηγήσει στη σημερινή περιθωριοποίηση της χώρας και στην υποβάθμιση του κέντρου. Πιστεύω ότι έγινε ακριβώς το αντίθετο: επειδή η διεθνοποίηση αποτέλεσε προγραμματικό στόχο που παραγνωρίζει στην πράξη τα κοινωνικά προβλήματα και αδιαφορεί για σχεδιασμό για το δημόσιο συμφέρον, αυτός ο μεγαλοϊδεατισμός άφησε στο περιθώριο τα προβλήματα της καθημερινότητας, με αποτέλεσμα η Ολυμπιακή Αθήνα των μεγάλων έργων να αφήσει άλυτα σημαντικά πολεοδομικά προβλήματα. Οι επιλογές αυτές εγκαινίασαν μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από ελλείμματα σχεδιασμού για το δημόσιο συμφέρον και, αναζητώντας υπερφίαλες λύσεις στη διεθνή κλίμακα, παραγνώρισε τα μικρά, τοπικά προβλήματα τα οποία σήμερα έχουν πάρει στο κέντρο και στο υπόλοιπο λεκανοπέδιο τις εκρηκτικές διαστάσεις που όλοι γνωρίζουμε.

Βέβαια, κατά ένα αντιφατικό τρόπο η Αθήνα και ειδικά το κέντρο της διεθνοποιήθηκε παρά της αποτυχία των προγραμμάτων: είναι όμως μια ανεπιθύμητη για τις άρχουσες τάξεις διεθνοποίηση γιατί δεν αφορά τις «λαμπερές» δραστηριότητες που μετρούν οι δείκτες, αλλά την καθημερινότητα των χιλιάδων οικονομικών μεταναστών. Οι τελευταίοι, μαζί με τους πολλούς Έλληνες φτωχούς κατοίκους του κέντρου και τις χρήσεις που αντιστέκονται στο life-style, αποτελούν τους ανομολόγητους στόχους των νέων αστικών αναπλάσεων.

Η «κρίση» στο ιστορικό κέντρο της πόλης και οι προτάσεις αντιμετώπισής της

Στην προηγούμενη ενότητα υποστήριξα ότι ο προγραμματικός στόχος για τη διεθνοποίηση της Αθήνας και ο σχεδιασμός για τους ολυμπιακούς, λόγω των προτεραιοτήτων που είχαν, άφησαν εκτός ενδιαφέροντος το κέντρο της πόλης και τις άλλες «καθημερινές» γειτονιές, με εξαίρεση κάποιες παρεμβάσεις όπως η ενοποίηση των αρχαιολογικών χώρων, η ανάδειξη μνημείων και η αναβάθμιση αρκετών ξενοδοχείων. Δεν είναι τυχαία η οριοθέτηση του «Χρυσού Ολυμπιακού Δακτυλίου» που έκρυβε την «άλλη» Αθήνα. Το δημόσιο έλλειμμα προγραμματισμού και σχεδιασμού για τη πόλη που αναφέρθηκε παραπάνω -αντίστοιχο του ελλείμματος για τον περιφερειακό προγραμματισμό- αφορά συγχρόνως (α) τον γενικό θεσμικό περιορισμό του δημόσιου συμφέροντος και την ανάδειξη του ιδιωτικού, και (β) την ανεπάρκεια των δημόσιων παρεμβάσεων, όποτε υπήρξαν, ως προς κοινωνικό τους περιεχόμενο.

Τα ελλείμματα σχεδιασμού και ενδιαφέροντος για τα πραγματικά, καθημερινά προβλήματα της πόλης είχαν καλυφθεί για 15 χρόνια με «δάνεια» και «ομόλογα» από τη μέθη της ολυμπιάδας αλλά, όπως όλα τα ελλείμματα και τα δάνεια, κάποτε πρέπει να εξοφλούνται. Και όταν υπάρχει «αδυναμία εξυπηρέτησης των δανείων», όπως στην περίπτωση της Αθήνας,

τότε η κρίση ξεσπά στους αδύναμους κρίκους, ένας από αυτούς είναι το κέντρο της πόλης.

Ο κυρίαρχος λόγος υποστηρίζει ότι τα προβλήματα που εντοπίζονται στο κέντρο της πόλης *οφείλονται μόνο ή κυρίως σε τοπικά αίτια*, εντοπισμένα σε λίγες πλατείες, σε αρκετά οικοδομικά τετράγωνα, σε δυο-τρεις δρόμους, όπως τα περιγράφουν οι χάρτες των εφημερίδων. Στη συνέχεια οι προτάσεις στοχεύουν π.χ. στην αστυνόμευση, στις επιδοτήσεις ενοικίου και σε φορολογικές απαλλαγές, σε μετακίνηση υπηρεσιών για εξαρτημένους κυρίως όμως στην αρχιτεκτονική και πολεοδομική ανάπλαση των αντίστοιχων ενοτήτων. Αναπαράγονται έτσι τρία γνωστά αδιέξοδα: *η αναγωγή των κοινωνικών προβλημάτων σε φυσικά-χωρικά προβλήματα, η καταστολή αντί της πρόβλεψης και η αδιαφορία για τις σχέσεις της τοπικής κλίμακας με την υπόλοιπη πόλη, τη χώρα, ακόμη και με τις διεθνείς συνθήκες* τις οποίες θυμούνται μόνο για το μάρκετινγκ της πόλης. Όμως *τα προβλήματα του κέντρου είναι κατ' εξοχήν κοινωνικά και εκδηλώνονται σε πολλαπλές κλίμακες*, από το τοπικό μέχρι το παγκόσμιο και η καταστολή τους απλά θα μεταφέρει το «πρόβλημα» σε άλλες περιοχές της πόλης, όπως γράφει ο Ένγκελς ήδη από το 1887 για το Μάντσεστερ στο *Για το Ζήτημα της Κατοικίας*.

Θα εικονογραφήσω αυτές τις παρατηρήσεις με τρία παραδείγματα. Το πρώτο αφορά στα *άδεια κτήρια του κέντρου που στέγαζαν δημόσιες υπηρεσίες*. Σήμερα αντιμετωπίζονται ως τοπικό πρόβλημα ενώ είναι το αποτύπωμα των κυβερνητικών επιλογών μετεγκατάστασης με τη συνακόλουθη εγκληματική αδιαφορία για τις επιπτώσεις αυτής της μετεγκατάστασης. Μέχρι το 2009, 8 υπουργεία και μεγάλες κεντρικές υπηρεσίες έφυγαν από το κέντρο και μαζί με αυτές περίπου 4.000 εργαζόμενοι. Οι τελευταίοι ήταν συγχρόνως και καταναλωτές στα κεντρικά εμπορικά καταστήματα και πολλοί ήταν κάτοικοι του κέντρου. Μια μεσαία πόλη της περιφέρειας θα είχε καταρρεύσει αν είχε υποστεί αυτή τη φυγή, αλλά σήμερα οι προγραμματιστές αυτών των μετακινήσεων κάνουν πως δεν καταλαβαίνουν

και συνεχίζουν με την μετεγκατάσταση του Υπ. Οικονομικών από το Σύνταγμα.

Τα κτήρια παραμένουν κενά γιατί, εκτός από τη πτώση της ζήτησης, η συνολική «υποβάθμιση» του κέντρου λειτουργεί μακροπρόθεσμα υπέρ των ιδιοκτητών γης οι οποίοι περιμένουν να αποσπάσουν υψηλότερα ενοίκια από ανακατασκευασμένα ακίνητα σε μια γειτονιά που θα αναπλαστεί. Η διαδικασία αυτή ονομάζεται «αξιοποίηση του χάσματος ενοικίου» και είναι μια διεθνώς γνωστή πρακτική των ιδιοκτητών γης οι οποίοι κρατούν κλειστά και ερειπωμένα τα κτήρια, συμβάλλοντας στην παραπέρα υποβάθμιση των περιοχών σε κρίση, επιζητώντας αναπλάσεις και επιδοτήσεις από τις οποίες θα αποκομίσουν υψηλές υπεραξίες (βλ. μεταξύ άλλων Βαΐου & Χατζημιχάλης 2012). Οι αναπλάσεις όταν γίνονται χωρίς κοινωνική πρόνοια για τις επιπτώσεις στους υπάρχοντες κατοίκους και τις χρήσεις των χώρων, οδηγούν συχνά τις περιοχές σε gentrification, δηλαδή στην εκδίωξη των φτωχών και των παραδοσιακών χρήσεων (π.χ. βιοτεχνίες, αποθήκες, τοπικό εμπόριο) και τη μετατροπή τους σε διασκεδαστήρια, αγορές πολυτελείας και κατοικίες υψηλών εισοδημάτων.

Το δεύτερο παράδειγμα αφορά στα *κλειστά εμπορικά καταστήματα και γενικότερα την κρίση του εμπορίου μητροπολιτικού επιπέδου* που είναι χωροθετημένο στο ιστορικό κέντρο. Μέχρι το 2009 η κρίση αυτής της κατηγορίας εμπορίου, σύμφωνα με ειδικές μελέτες, ήταν απόλυτα συνδεδεμένη με την ανεξέλεγκτη δημιουργία μεγάλων πολυκαταστημάτων και εμπορικών κέντρων σε άλλες περιοχές της πόλης (Δελλαδέτση 2009). Οι εταιρίες που τα κατασκεύασαν χρησιμοποίησαν τους ειδικούς νόμους για τα ολυμπιακά έργα για να ξεπεράσουν τους «περιορισμούς» των χρήσεων γης, του συντελεστή εκμετάλλευσης, της κυκλοφορίας και στάθμευσης και, τέλος, των περιβαλλοντικών επιπτώσεων.² Μια από τις μεγαλύτερες μεταπολεμικά αναδιαρθρώσεις του χώρου της Αθήνας συντελέστηκε από το ιδιωτικό κεφάλαιο στο διάστημα 1999-2008 χρησιμοποιώντας, παράνομα, το θε-

² Σήμερα, αυτό δεν ισχύει αλλά οι πρόσφατες τροπολογίες του θεσμικού πλαισίου με τα περί fast track επενδύσεων επαναφέρουν δυσμενέστερες διατάξεις.

σμικό πλαίσιο για τα έργα δημόσιας ωφέλειας. Δημιουργήθηκαν 850.000 τ.μ. εμπορικών κέντρων από τα οποία 339.600 τ.μ. μόνο στο Μαρούσι, ενώ την ίδια περίοδο έκλεισαν το 18% των μαγαζιών στους κεντρικούς δρόμους του ιστορικού κέντρου και χάθηκαν χιλιάδες θέσεις εργασίας. Τα ειδικά πολυκαταστήματα συνέβαλαν στο τελικό χτύπημα στις βιοτεχνίες ξύλου, σιδήρου, δέρματος και ρούχων του κέντρου και τα εμπορικά κέντρα περιόρισαν σημαντικά τα ανεξάρτητα καταστήματα μητροπολιτικού εμπορίου, όσα δεν ανήκαν σε αλυσίδες διεθνών ονομάτων ή δεν ήταν franchise.

Το τρίτο παράδειγμα αφορά στη *πρόταση για πεζοδρόμηση της Πανεπιστημίου*, ως συμβολή στην αναβάθμιση του ιστορικού κέντρου η οποία μάλλον δεν θα πραγματοποιηθεί λόγω της οικονομικής κρίσης. Θέλω όμως να υπογραμμίσω ότι είναι ένα μεγάλο πολεοδομικό λάθος, θα ανατρέψει την ιστορική ταυτότητα του κέντρου και θα δημιουργήσει σοβαρά κυκλοφοριακά και κοινωνικά προβλήματα στις γειτονικές περιοχές και στη περίμετρο του δακτυλίου. Εξηγούμαι.

Η Πανεπιστημίου είναι σχεδιασμένη από το 19^ο αιώνα ως ένα βασικό βουλευάρτο-λεωφόρος της πόλης, ένας *βασικός αστικός συντελεστής με ιστορικά χαρακτηριστικά διαμπερούς διέλευσης*. Η μετατροπή του σε πεζόδρομο ανατρέπει τις ιστορικές καταβολές της λειτουργίας και του συμβολισμού της ως λεωφόρου και θα αναπαράγει το λάθος του πρόσφατου σχεδιασμού της Ομόνοιας που, από κυκλοφοριακός κόμβος-αναφορά της πόλης, έχει μετατραπεί σε μια αμήχανη, σκοτεινή και φοβική διέλευση πεζών. Επιπλέον είναι *ο πιο φαρδύς δρόμος του κέντρου με επαρκέστατα πεζοδρόμια*. Αντί της συνολικής πεζοδρόμησης θα μπορούσαν τα τελευταία να διευρυνθούν και να φυτευτούν, να δημιουργηθεί ποδηλατόδρομος και να επεκταθεί η γραμμή του τραμ, χωρίς να χάσει τη διαμπερή λειτουργία διέλευσης.

Ο ιστορικός σχεδιασμός της λεωφόρου έχει συνοδευτεί από χρήσεις *δημόσιων κτηρίων και τραπεζών στα 2/3 του μήκους, με ελάχιστη κατοικία και εμπορικές χρήσεις*. Αυτό σημαίνει ότι μετά το μεσημέρι αυτός ο φαρδύς δρόμος θα είναι έρημος. Φυσικά η ιδιωτική πρωτοβουλία μπορεί να

δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για την επέλαση τραπεζοκαθισμάτων αλλά αξίζει αυτή τη τύχη η πιο λαμπρή λεωφόρος της πόλης; Τέλος, τα *κυκλοφορικά προβλήματα* στους γειτονικούς δρόμους και πέραν του δακτυλίου θα είναι πολύ σοβαρά γιατί η προτεινόμενη κάθοδος από την Ακαδημίας θα μεταφέρει κινήσεις ανόδου και διεξόδου προς Λ. Βασ. Σοφίας και σε άλλους μικρότερους δρόμους. Προβλήματα θα έχουν και τα δημόσια μέσα μεταφοράς (διελεύσεις και αφετηρίες). Εκτός από τις υπερφιάλες περιγραφές της πρότασης δεν έχει δημοσιοποιηθεί κάποια μελέτη περιβαλλοντικών και κοινωνικών επιπτώσεων (όπως επιβάλλεται από το νόμο) που να στηρίζει την πρόταση.

Οι προτάσεις αναπλάσεων για τα άδεια κτήρια και τα κλειστά μαγαζιά όπως και η πεζοδρόμηση της Πανεπιστημίου εστιάζουν κυρίως στον φυσικό και αρχιτεκτονικό σχεδιασμό και εντάσσονται σε μια συνολικότερη *αλλαγή υποδείγματος* για το σχεδιασμό της πόλης σε όλες τις καπιταλιστικές χώρες. Τα τελευταία 15 χρόνια υποβαθμίζεται σταθερά το κοινωνικό και μεταρρυθμιστικό περιεχόμενο της πολεοδομίας και υπερτονίζεται η αρχιτεκτονική και αισθητική διάσταση. Η έμφαση δίνεται στην «ωραιοποίηση» της πόλης, αφήνοντας εκτός προβληματισμού τα κοινωνικά και καθημερινά λειτουργικά προβλήματα. Αντί για σχέδια μακρόπνοης συλλογικής χρησιμότητας τα σχέδια σήμερα μοιάζουν περισσότερο με project-σημαίες-ευκαιρίας, που στοχεύουν στην αξιοποίηση των κοινών για χρήσεις life style.

Οι ιστορικές καταβολές αυτής της αλλαγής θα πρέπει να αναζητηθούν στην ιδεολογία και τη μέθοδο του κινήματος «City Beautiful» της περιόδου 1890-1930, που κυριάρχησε στις ΗΠΑ ως φιλοσοφία και επηρέασε καταλυτικά το πολεοδομικό σχεδιασμό (Wilson 1989). Στη προσέγγιση αυτή η πόλη είναι μόνο αρχιτεκτονήματα και για αυτό ίσως στην έρευνα του ΕΜΠ εμπλέκονται μόνο αρχιτέκτονες. Πράγματι χρειάζεται τόλμη για να ασχολείται σήμερα κάποιος με την Αθήνα αγνοώντας τις δεκάδες ειδικές μελέτες, τα ρυθμιστικά και τα στρατηγικά σχέδια που ανέφερα πριν, τις ερευνητικές εργασίες στο ΕΚΚΕ, στα πανεπιστήμια και στα πολυτεχνεία, τις

δεκάδες διατριβές και αντί αυτών να επαναφέρει τη προσέγγιση του «City Beautiful».

Το κίνημα αυτό ήταν η αντίδραση των κυρίαρχων συμφερόντων (τράπεζες, βιομηχανίες, κατασκευαστικές εταιρίες, εφημερίδες, μεγάλοι έμποροι) στις μεγάλες πόλεις, όπως το Σικάγο, το Ντένβερ, η Νέα Υόρκη, η Φιλαδέλφεια κ.α., απέναντι στις δραματικές κοινωνικές αλλαγές στο εσωτερικό των πόλεων. Σύμφωνα με τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων της εποχής η υποβάθμιση των λαϊκών γειτονιών, η αύξηση της μετανάστευσης, η άνοδος των γεννήσεων, η εγκληματικότητα και η μείωση των αξιών γης αποτελούσαν τις βασικές παθογένειες των κέντρων των πόλεων και αποτελούσαν τους στόχους των αναπλάσεων. Οι προτάσεις αντιμετώπισης αυτών των προβλημάτων εστίαζαν αποκλειστικά στην «ωραιοποίηση» της πόλης με την κατασκευή νέων εμβληματικών κτηρίων στα πρότυπα της Beaux Arts, στην εκτεταμένη μίμηση αρχαιοελληνικών μορφών και στη δημιουργία μεγάλων μνημειακών αξόνων για πεζούς και πράσινο, εκεί όπου υπήρχαν «...περιβόητες τρωγλοσυνοικίες και ιδιοκτησίες γης και κτηρίων με χαμηλή αξία», όπως έγραφε εφημερίδα της εποχής. Το κίνημα απέκτησε παν-αμερικανική και παγκόσμια εμβέλεια με την έκθεση Columbian Exposition το 1893 στο Σικάγο όπου σε ένα περίπτερο παρουσιάστηκαν πρότυπα σχέδια για τα κέντρα των πόλεων και ένα σύνολο από μακέτες. Επειδή οι τελευταίες ήταν βαμμένες άσπρες, οι προτάσεις πήραν το συμβολικό όνομα «*άσπρες πόλεις-άσπρα κέντρα*», τονίζοντας έμμεσα αλλά emphaticά και τη φυλετική διάσταση του κινήματος (Wilson 1989). Σε αυτές τις προτάσεις του «City Beautiful» αντιπαρατέθηκε αργότερα η Σχολή του Σικάγου που έθεσε τα θεμέλια της αστικής κοινωνιολογίας και τεκμηρίωσε θεωρητικά και εμπειρικά τις κοινωνικές και οικονομικές διαστάσεις στην ανάλυση των αστικών προβλημάτων. Και αν σήμερα ασκούμε δικαίως έντονη κριτική στις θεωρίες των R. Park, E. Burgess, R. McKenzie, L. Wirth και άλλων (βλ. Χαστάογλου 1981), αυτό δεν σημαίνει ότι πρέπει να αγνοούμε το μείζον θέμα που έθεσαν: οι πόλεις δεν είναι μόνο τα κτήρια, τα οικοδομικά τετράγωνα και οι πλατείες. Οι πόλεις είναι ζωντανά χωρο-

κοινωνικά συστήματα και τα κοινωνικά τους προβλήματα δεν λύνονται μόνο με αρχιτεκτονικές και κυκλοφοριακές παρεμβάσεις.

Νόμιζα ότι αυτά τα είχαμε κατακτήσει έχοντας διανύσει το δρόμο που χάραξε η μεταπολεμική ριζοσπαστική κοινωνιολογία και γεωγραφία με πρωτοπόρους τους H. Lefebvre, M. Castells, D. Harvey, D. Massey, N. Smith και πολλούς και πολλές άλλες αλλά και τις εκατοντάδες δημοσιεύσεις σε ελληνικά και ξενόγλωσσα περιοδικά. Όμως οι προτάσεις για το ιστορικό κέντρο της Αθήνας και η υποστήριξή τους από τα ΜΜΕ και τη κυβερνητική πολιτική με έκανε να αλλάξω γνώμη και έκπληκτος να διαπιστώσω τη σχετική ομοιότητα των σημερινών επιχειρημάτων με τις προτάσεις του «City Beautiful» στο πλαίσιο της αλλαγής υποδείγματος που περιγράφηκε παραπάνω.

Αυτό που λείπει εντελώς από τις σημερινές αναλύσεις και τις προτάσεις αναπλάσεων για το ιστορικό κέντρο είναι αναφορές στις αξίες γης, στους μεγάλους και μεσαίους ιδιοκτήτες του σε αυτούς δηλαδή που θα κερδίσουν από τις αναπλάσεις. Ο ιδεαλισμός των προτάσεων που αναζητούν συνδέσεις επί χάρτου των Εξαρχείων με το Κολωνάκι, της τριλογίας (Ακαδημία, Πανεπιστήμιο, Βιβλιοθήκη) με τον ιερό βράχο και του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου με το μουσείο της Ακρόπολης, δίνει προτεραιότητα και ταυτίζεται με αυτή των επισκεπτών του. Με τους τουρίστες Έλληνες και ξένους, με τους «flâneurs»-καταναλωτές που περιπλανιόνται έχοντας ελεύθερο χρόνο και χρήματα στη διάθεσή τους. Όχι όμως και με όσους και όσες κατοικούν ή εργάζονται στο κέντρο, όχι με όσους το διασχίζουν καθημερινά αναγκασμένοι και αναγκασμένες σε πολύωρα ταξίδια για να εργαστούν. Γιατί το κέντρο έχει κατοίκους, Έλληνες και ξένους, απλά δεν είναι αυτοί/ες που θα επιθυμούσε η ελίτ της πόλης που προσπαθεί να κρύψει τις ταξικές και φυλετικές προτιμήσεις της πίσω από την ωραιοποίηση της πόλης για το «κοινό καλό».

Τελικές παρατηρήσεις

Η κριτική στα προγράμματα που επιδιώκουν τη διεθνοποίηση της Αθήνας, τον ανταγωνισμό μεταξύ των πόλεων και τις αστικές αναπλάσεις ως λύσεις για τα κοινωνικά προβλήματα του κέντρου, δεν έχουν στόχο να δαιμονοποιήσουν τις παραπάνω διαδικασίες καθαυτές. Η διεθνοποίηση και ο ανταγωνισμός μεταξύ των πόλεων υφίστανται πολλούς αιώνες πριν τους ανακαλύψει η συγκεκριμένη νεοφιλελεύθερη συζήτηση και είναι συνυφασμένα με την ίδια την αστικοποίηση, τις οικονομικές και πολιτισμικές ανταλλαγές και τον κοσμοπολιτισμό. Η Φλωρεντία, η Βενετία, το Κάιρο, η Κων/λη και η Ιερουσαλήμ δεν ήταν λιγότερο διεθνοποιημένες τον 17^ο αιώνα από ό,τι είναι τώρα (σε πείσμα των δεικτών που μετρούν άλλα) και βέβαια υπήρχαν πάντα μερίδες του κεφαλαίου σε αυτές τις πόλεις που ανταγωνίζονταν για τις αγορές στη Μεσόγειο και πέρα από αυτήν. Το πρόβλημα εντοπίζεται όταν η διεθνοποίηση και ο ανταγωνισμός μεταξύ πόλεων αναγορεύονται σήμερα σε προγραμματικούς στόχους δημοσίου συμφέροντος (για κριτική βλ. και Krugman 1996). Γιατί, πρώτον, δεν αφορούν το σύνολο των κατοίκων αλλά συγκεκριμένες ελίτ, δεύτερον, γιατί υποβιβάζουν τις κοινωνικές και περιβαλλοντικές προτεραιότητες του προγραμματισμού και σχεδιασμού, τρίτον, γιατί δημιουργούν τοπικά ελλείμματα δημοκρατίας μέσω των αλλαγών στο θεσμικό πλαίσιο και τέταρτον, γιατί υπονομεύουν μέσω υπέρογκων δανείων το μέλλον των επόμενων γενεών.

Στο κέντρο της Αθήνας πρέπει σίγουρα να γίνουν πολλές παρεμβάσεις και κάποιες από αυτές πρέπει να αφορούν και σε θέματα αστικού σχεδιασμού και αρχιτεκτονικής. Όμως αυτές που προτείνονται δίνουν προτεραιότητα μόνο στις αρχιτεκτονικές μορφές, χαρακτηρίζονται από μια μονόπλευρη έμφαση στην «ωραιοποίηση» της πόλης και είναι πιθανό, όπως μας διδάσκει η διεθνής εμπειρία, να μεταφέρουν τα «προβλήματα» του κέντρου σε άλλες περιοχές της πόλης. Σε καμιά από τις προτάσεις δεν έχει εντοπιστεί ενδιαφέρον για τα κοινωνικά προβλήματα των σημερινών κατοίκων του

κέντρου, Ελλήνων και ξένων, τους οποίους βέβαια κανείς δεν ρώτησε. Υπάρχουν ωστόσο πολιτικά ευαίσθητα παραδείγματα αστικού σχεδιασμού και αναπλάσεων που μπορούν να εμπνεύσουν εναλλακτικές πρακτικές, από την εμβληματική Μπολόνια των δεκαετιών '70 και '80 και το Άμστερνταμ της ίδιας περιόδου μέχρι τη σημερινή Σεβίλλη και εν μέρει το σημερινό Βερολίνο και Αμβούργο. Εκεί οι δημοτικές αρχές και όχι το κεντρικό κράτος όπως στην Αθήνα, μαζί με τους κατοίκους σχεδίασαν και υλοποίησαν αναπλάσεις για καλύτερη καθημερινή ζωή, μακριά από τους βερμπαλισμούς και τους μύθους που μας ταλαιπωρούν στην Αθήνα.

Αυτό που χρειάζεται ίσως είναι η επαναπροσέγγιση των ζητημάτων αστικής ανάπτυξης με το αίτημα για *«συνηθισμένες, κανονικές, ανθρώπινες»* πόλεις, όπως υποστηρίζουν οι Amin & Graham (1997). Αναζητούν το «συνηθισμένο», το «καθημερινό», αυτό που αφορά όλους/ες στις γειτονίες της πόλης. Μπορούμε να αμφισβητήσουμε λοιπόν τα νεοφιλελεύθερα πρότυπα των διεθνών ανταγωνιστικών πόλεων και τις αμετακίνητες σταθερές κατηγορίες τους και να αναζητήσουμε έναν οικουμενικό διεθνισμό με συνεργασίες σε περισσότερο κοινωνικά και οικολογικά ευαίσθητες κατευθύνσεις. Μια εναλλακτική θεωρία και πρακτική για τις πόλεις πρέπει να βασίζεται στις εμπειρίες και τη γεωγραφία της καθημερινής ζωής ενός πολύ ευρύτερου και αντιπροσωπευτικότερου αριθμού πόλεων και όχι μόνο των «επιτυχημένων» και να αναφέρεται στις ανάγκες της πλειοψηφίας των κατοίκων και όχι μόνο στις αρχιτεκτονικές αναπλάσεις. Οι «Γιατροί του Κόσμου» λειτουργούν εδώ και χρόνια πολύ-ιατρείο στο κέντρο και μαζί με το Ίδρυμα Αστέγων του Δήμου, το Δίκτυο Υποστήριξης Μεταναστών και δεκάδες άλλες ΜΚΟ και πρωτοβουλίες αλληλεγγύης μιλούν για την «ανθρωπιστική κρίση» που αντιμετωπίζουν καθημερινά στο κέντρο της Αθήνας. Θα ήταν χρήσιμο αυτούς/ές να συμβουλευούνται οι σχεδιαστές αντί να φαντάζονται μόνο μια «ωραία και διεθνοποιημένη» Αθήνα, αναπαράγοντας έτσι τα ελλείμματα σχεδιασμού για το δημόσιο συμφέρον.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Amin A., Graham S., 1997, «The ordinary city», *Transactions of the Institute of British Geographers*, 22, pp. 571-587.
- Βαίου Ντ., Χατζημιχάλης Κ., 2012, (υπό έκδοση), *Ο χώρος στην αριστερή σκέψη*, Αθήνα, Νήσος, Ίδρυμα Ν. Πουλαντζάς.
- Camagni R., 2002, «On the concept of territorial competitiveness: sound or misleading?», *Urban Studies*, 39, pp. 2395-2411.
- Δελλαδέτσιμας Π.Μ., 2009, «Τα εμπορικά κέντρα στην Ευρώπη και στην Ελλάδα: ζητήματα σχεδιασμού και ρύθμισης», *Γεωγραφίες*, 15, σσ. 133-165.
- ΕΜΠ, Ερευνητικό Πρόγραμμα (2004) «Στρατηγικό πλαίσιο ανάπτυξης για την Αθήνα-Αττική», Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας, ΥΠΕΧΩΔΕ (επιστ. υπ. Κλειτώ Γεράρδη).
- Hallin G., Malberg A., 1996, «Attraction, competition and regional development in Europe», *EURS*, 3 (4), pp. 323-337.
- Krugman P., 1996, *Pop internationalism*, Massachusetts, MIT Press.
- Lever F.W., 1999, «Competitive cities in Europe», *Urban Studies*, 36 (5-6), pp. 1029-1044.
- Malecki E., 2004, «Jockeying for position: what it means and why it matters to regional development policy when places compete», *Regional Studies*, 38 (9), pp. 1101-1120.
- Μεταξάς Θ., 2009, «Ο ρόλος του στρατηγικού σχεδιασμού στον ανταγωνισμό των πόλεων: το παράδειγμα της Πράγας», *Γεωγραφίες*, 15, σσ. 111-132.
- Οικονόμου Δ., Γετίμης Π., Δεμαθάς Ζ., Πετράκος Γ., Πυργιώτης Γ., 2001, *Ο διεθνής ρόλος της Αθήνας*, Βόλος, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας.
- ΟΡΣΑ., 1999, *Ειδικό Στρατηγικό Σχέδιο Δράσης για την αναβάθμιση της εικόνας και λειτουργίας της Αθήνας-Αττικής του 2004*, Αθήνα (αδημοσίευτη μελέτη, 50 σελ.).
- Porter M., 1985, *Competitive advantage*, New York, Free Press.
- Porter M., 1996, «The competitive advantage of the inner city», *Harvard Business Review*, 74, pp. 55-71.

Shepard E., 2004, «Competition in space and between places», in T.J. Barnes, E. Sheppard, (eds), *A Companion to Economic Geography*, Oxford, Blackwell, pp. 169-185.

Σταθάκης Γ., Χατζημιχάλης Κ., 2004, «Αθήνα διεθνής πόλη: από την επιθυμία των ολίγων στην πραγματικότητα των πολλών», *Γεωγραφίες*, 7, σσ. 26-47.

Wilson W., 1989, *The City Beautiful movement*, Baltimore, The Johns Hopkins Univ. Press.

Χαστάογλου Β., 1981, *Κοινωνικές θεωρίες για τον αστικό χώρο*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής.